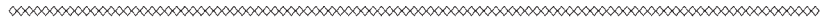

ЗАВОЮВАННЯ БАТЬКІВЩИНИ УГОРЦЯМИ ТА ЇХНІ ПОХОДИ НА БАЛКАНИ

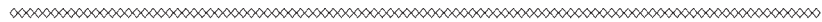
Одним із найцікавіших питань фіно-угрознавства є питання завоювання угорцями території Паннонії та їхні походи на Балкани. Дану проблему розглядало багато дослідників. Проте найбільш детальні дослідження цього питання здійснили В. Шушарін та В. Спіней¹. У цій студії ми також розглядаємо взаємовідносини угорців із болгарами, ромеями та хорватами. Традиційно цей аспект знаходився в затінку їхніх походів до Західної Європи, котрим присвятили численні статті та монографії угорські дослідники. Балканська політика угорських племен найбільш детально була проаналізована румунським ученим В. Спінеєм, а російські та українські ж учені концентрують увагу на переселенні угорців до Паннонії та на їхніх відносинах з Руссю. У даному дослідженні ми простежимо хронологію війн угорців із мораванами та болгарами, а також більш детально розглянемо їхні походи проти Візантії.

Щоб розпочати дослідження, необхідно проаналізувати свідчення стосовно прабатьківщини угорців у Етелькьозі. Арабські географи зображують угорців войовничим народом. Гардізі згадував про 20-тисячне військо мадяр та локалізував їх між волзькими булгарами та печенігами. Мадяр очолювали Кенде та Джила. Це – народ, котрий мешкає на річках Ітіль та Дунай. Маджгаріа – численний народ, котрий нападає на русів та саклабів і продає їх до Руму як рабів. Масуді, окрім етноніма баджгурд, називав угорців турками. Сусіди угорців – нендери (дунайські болгари). Анонімний персидський географ розташовував на захід та північ від маджгаріа володіння русів, а на південь – народ в.н.нд.р. Їхнє військо нараховувало 20 тис. воїнів, а правителя називали Джулою. Ібн Русте локалізував їх між печенігами та болгарськими

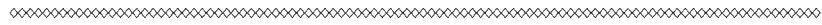
есегелями. Повідомлялось, що земля маджгаріа знаходиться поблизу від Румійського (Чорного) моря, і у гавані Крх (Керч) цього моря вони продають до рабства саклабів. У обмін на рабів угорці отримували парчу, килими та інші товари. Вказано, що військо угорців складається з 20 тис., а на чолі його стоїть Джула. Хозари, побоюючись їх, вирили вал. Мадяри змушували саклабів платити тяжкі оброки й поводитись з ними, як з військовополоненими. Тахір ал-Марвазі повідомляв про перемоги угорців над саклабами та русами й зазначав, що їх продають у Румі. Річками в землі угорців названі Ру.а та Атіл (Волга). Повторюються свідчення про 20-тисячне військо, а правителя названо к.і.дх².

Костянтин Багрянородний згадував про титули угорців: архонт, вожді окремих племен, гіла та карха. Окрім того, деякі імена, по суті, були титулами, як, наприклад, Єлех, котрий відповідає тюркському іліг, еліг. Дьюла був військовим ватажком, а кенде – сакральним лідером. Арпад після смерті Курсана 904 р. поєднав зі своїми також і повноваження кенде. Ось чому Костянтин Багрянородний повідомляв про одного, а не про двох правителів. Писемна історія зафіксувала прабатьківщину угорців у Волзько-Уральському регіоні. Ш. Кезаї згадував про напад угорців на Беляра та про полон дочок аланського князя Дуло. Костянтин Багрянородний також зазначав, що угорці мешкали у річки Хідмас, котру можна ототожнити з Камою, а також деякий час – серед хозар, а згодом до них приєднались кабари. Імовірно, у цих стислих повідомленнях описані зіткнення угорців із хозарами та васальними від хозар булгарами та аланами. Якщо уважно читати доробок Костянтина Багрянородного, то ми переконаємось, що про жодну Леведію він не каже, а згадує про воєводу Леведію, котрого, між іншим, не знає угорська історична традиція. Йому повинен відповідати Юдьек угорських хронік. Д. Сінор вважає, що до Паннонії мігрувало всього 100 тис. П'яту частину з них склали воїни. Репутація угорців як воїнів була високою ще в першій половині IX ст. За свідченнями Георгія Амартола 837 р. угрів (угорців) найняли болгари для війни проти ромеїв. 839 р. угорці не пропустили до Києва дипломатів Руського кагана, що призвело до того, що ця дипломатична місія опинилась у франків. За правління

у Дунайській Булгарії хана Омуртага болгари Окросеса воювали поблизу Дніпра з ворогами. В. Спіней вважає, що цими ворогами були угорці. Вони зайняли територію Етелькьоза між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут, Серет. Остання, імовірно, була західним кордоном володінь угорців у 30–80-х рр. IX ст. Під час окремих набігів угорці доходили до Херсонеса та Дону. Хозари, щоб стримати їх, побудували фортецю Саркел та інші захисні споруди в басейнах Дону та Сіверського Донця. На землях же між Серетом, Дунаєм та Карпатами мешкало слов'яно-волозьке населення культури Дріду³.

Згідно з «Продовженням хроніки» Георгія Амартола наприкінці IX ст. угорці напали на Болгарію, користуючись тим, що всі сили болгар були зосереджені на війні з ромеями. Угорці підкорили Болгарію та перемогли Симеона, який виступив проти них. Болгарський цар вів перемовини про викуп полонених і водночас контактував з імператором ромеїв. Уклавши з ним мир, Симеон спрямував проти угорців своє військо й усіх їх знищив. Лев Мудрий зазначав, що коли болгари вдерлися до Фракії, то ромеї своїми човнами допомогли переправитися через річку туркам (угорцям), котрі в трьох битвах завдали поразки болгарам. Костянтин Багрянородний вказував, що турки (угорці) напали на болгар за порадою ромеїв. Продовжувач Феофана не називав дату, але теж підтверджував перемогу турків, які підійшли до Преслава. Сам Симеон переховувався у фортеці Мундрага (Мадар). Архонтом угорців був названий Ліундік (Левенте), син Арпада. Імовірно, він очолював військо угорців. Симеон уклав мир з ромеями, а потім домовився з печенігами, котрі напали на країну угорців. У Фульдських анналах повідомлялось, що угорці вдерлись до землі болгар та знищили більшу частину їхнього народу. Болгарське військо, яке повернулось з походу на ромеїв, зустріло ворога та було переможене у двох битвах. Проте в третій ціною великих втрат перемогло. Костянтин Багрянородний повідомляв, що Велика Моравія була переможена турками (угорцями). Зазначалось, що Святополк був могутнім правителем, проте його три сини воювали між собою, і були переможені угорцями. У «Житті Наума» вказано, що слов'янське населення Моравії втекло до Болгарії, рятуючись від

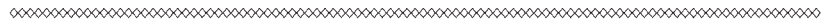
пеонів (угорців). Регіон Прюмський повідомляв про спустошення Моравії угорцями. У Фульдських анналах під 898 р. ішлося про війну між синами Святополка. В Авгієнських анналах було вказано, що 900 р. угорці спустошили Паннонію, у Анналах Градо – про спустошення Моравії угорцями. Авентін вказував на спустошення Норіка (Баварії) агарянами (угорцями). Г. Літаврін та А. Новосельцев вважали, що Велика Моравія розпалась під ударами угорців у 906–907 рр. Території на рівнинах були зайняті угорцями, а Словаччина страждала від їхніх нападів, однак, як і Моравія, зберегла власне населення. Залишили свої землі тільки слов'яни, котрі мешкали на рівнині. Костянтин Багрянородний повідомляв, що від угорських набігів страждають білі хорвати (землі яких – Галичина та Малопольща, а також Закарпаття). Перші зіткнення угорців з ними почались ще наприкінці IX ст. Білі хорвати персоніфіковані в образі воєводи Лаборца. Битва угорців з білими хорватами відбулась поблизу Земпліна. За свідченням Попа Дуклянина, угорці вдерлись до Хорватії, а 927 р. угорський король Томислав завдав поразки вождю угорців Аттілі. Дане повідомлення не підкріплено жодними іншими джерелами і, відповідно, немає підстав вважати цей похід реальним, тим більше, що вождя в угорців з подібним іменем не було⁴.

Угорський Анонім повідомляв, що в регіоні між Тисою та Дунаєм знаходились володіння правителя на ім'я Салан. Згідно з археологічними дослідженнями в зазначеному регіоні не було болгарських пам'яток, а там мешкали слов'яни. Салан, за свідченнями угорських хронік, був предком Кеана. За писемними джерелами про болгар, у Паннонії знайшов відображення факт попередньої болгарської присутності в регіоні. Після падіння Аварського каганату Тиса була східною межею сфери впливу дунайських болгар. Після битви з Саланом, за свідченнями угорського Аноніма, відбулась війна проти Менуморта, якому він приписував хозарське походження. Проте така його етнічна належність неможлива, і, швидше за все, його історичний прототип був мораванином. У більшості угорських хронік він був прототипом володаря Крішани, мав племінника Морота. Ш. Кезаї фіксував волохів у Паннонії до того, як угорці переселились. Про них у

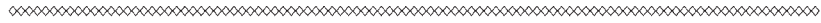

цьому регіоні згадують німецький епос та Нестор. Правитель Зва-таплуг (Святополк), ворог угорців, був сином Морота. Таким він згаданий у більшості угорських хронік. Також була відзначена війна проти вождя склаві та волохів Гелу. Йому протистояв вождь одного з угорських племен – Тетень, а також Таш і Сабољч. Гелу не зміг зупинити угорців на перевалі Мезеш та відступив у район річки Альшш. Поблизу річки Сомеш відбулась битва. Волохи бились завзято, але програли. Гелу був убитий у річки Капуш, коли угорці наздогнали загін, відступаючий у напрямку річки Самош. Угорці підкорили собі «землю за лісом» (Трансильванію). Також у цьому регіоні угорський хроніст відзначив зіткнення правителя болгар Глада, печенігів та кунів з угорцями. Свідчення про кунів у Надчорномор'ї є анахронізмом, проте в інформації про вождя Глада угорський Анонім відобразив реально існуючий ситуативний союз між болгарами та печенігами наприкінці IX ст. Свідчення про Глада, на думку В. Спінея, стосуються подій X ст. на Балканах. Також до цих подій, імовірно, відносились згадки про Ахтума в «Житті Святого Іштвана» та в більш пізніх угорських хроніках. Військо Глада складало болгар, волохи, куні. Проти нього воювали угорські вожді Зуард, Кадус, Бойт. Глад, за свідченнями Аноніма, прийшов з Відіна. Частина завойованих угорцями паннонських слов'ян асимілювалась з угорцями, почала брити голови, здійснюючи разом з ними напади на Європу. Необхідно зазначити, що в угорській мові слова слов'янського походження складають 27%. Навіть тюркська лексика становить тільки 16% угорської мови. Більшість імен переможених вождів, згаданих у Аноніма, отримали назви від місцевостей: Лаборц – від річки Лаборц, Зобора – від гори Зобор, Глад – від назви села Галад⁵.

Активність угорців на Балканах проявлялась потім лише іноді за правління Іштвана. Вони воювали проти болгарських вождів, котрих в угорських джерелах було названо Кеаном та Ахтумом. У «Житті Святого Іштвана» згадується про три вторгнення печенігів до Угорщини, які були відбиті. Вождями цих печенігів були Кеан та Ахтум. Описувалось і третє вторгнення – у район річок Муреш та Тиса. Угорський Анонім називав Кеана господарем Болгарії, а Глада та Ахтума – правителями кунів. За угорського вождя

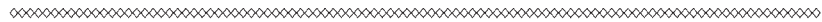

Золтана печеніги переселились і до Паннонії. Згідно з наказом угорського правителя вони розселились на північно-західному кордоні угорців – поблизу озера Фьорт. Відбувались і несанкціоновані угорськими вождями переселення печенігів. А. Бонфіні повідомляв, що Кеан був вождем із Нижньої Мезії. Він розповідав, що 60 чоловік з болгар та бессів (печенігів) напали на кордони Угорщини та спустошували прикордоння. У «Житті Святого Іштвана» вказано, що печенізькі вожді, котрі переселилися до Угорщини, склали присягу на вірність угорському королю, а також, що раніше цих подій 60 чоловік печенігів турбували кордони Болгарії та Паннонії (Угорщини). У «Житті Святого Герхарда» згадувався правитель міста Морисен – Ахтум, котрий був хрещений за грецьким обрядом. Він спустошував землі Трансильванії до річки Кереш. Угорські війська перейшли Тису та бились з ним. Ахтум розбив їхнього воєводу Чанада та зупинився на полі Нагеуз. Але той спромігся здобути перемогу, напавши на ворога вночі. Під час битви Ахтум загинув. Ш. Кезаї писав, що Кеан був правителем склавів та болгар. Про це ж повідомляють Ілюстрована та Дубніцька хроніки. У Будській хроніці Кеан також визначений як очільник слов'ян та болгар. Практично аналогічні відомості містяться в Пожоньській хроніці, але тут ворог угорців – Каан. У Я. Туроці він названий Кеан, а у «Римованій хроніці» Г. Мюгельна – безіменний і означений лише як правитель болгар і слов'ян. У Мюнхенській хроніці Кеан – болгарський очільник. Д. Расовський цілком виправдано вважає Кеана та Ахтума болгарами, а не печенігами. Щодо питань болгарської присутності в Трансильванії, то цю проблему розробив А. Катона-Кішш. До свідчень угорського Аноніма необхідно ставитись дуже обережно. Ватажки болгар Глад та волохів Гелу були вигаданими персонажами. У 20-х рр. IX ст. булгари вели перемовини з франками стосовно розмежування зон впливу. Під протекторатом булгар знаходились Бачка, Срем, Банат, Південна Трансильванія, проте ці землі не були заселені булгарами, а були зайняті слов'янами, залежними від булгар. Пам'ятники дунайських булгар знайдені в районі Тиси. Регіон поширення булгарського впливу – це землі на південь від злиття річок Тиса та Марош. На території Альфьолду болгарські пам'ятники не знайдені,

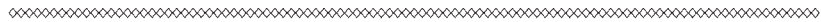
а локалізуються тільки в районі Карпатської котловини – у Марошкарна, Чомборд, Олагорб, Оладалья та Дьюлафехервар. Гелу ж репрезентував східнороманське населення Трансильванії, котре було підкорено угорцями Тетеня⁶.

Походи проти ромеїв іноді робили можливими ситуативні союзи. Так, угорці разом з печенігами напали на візантійську Фракію. При описі війни проти ромеїв, котру хроніст датував 932–933 рр., вказано, що племена тюрків баджанак, баджна, баджгурд, нукерде напали на місто W.l.nd.g., що знаходилось на сході, у візантійському прикордонні. На думку Д. Анікеева та І. Коновалової, це поселення Дебелт, що розташовувалося коло сучасного Бургаса. Було вказано, що вищеназвані племена походять від єдиного пращура й нападають на країни аж до ал-Андалуса та на Рум. Повідомлялося, що чотири племені здобули Валандар, перемогли військо румійців, а після цієї кампанії робили набіги на країни сакаліба та Рум, а також доходили до ал-Андалуса, Іфранджі (Європи), Джалалікі (Галісії). Масуді вказував, що тоді в румійців (ромеїв) правив Арман (Роман Лакапін). У цих свідченнях поєднувалися згадки про печенігів та угорців. Останні, дійсно, під час своїх походів досягали Аквітанії, Саксонії, Калабрії, але печеніги на заході не йшли далі Угорщини, Болгарії, Візантії. Серед інших племен союзників печенігів було назване плем'я нукарда. Учені не одностайні в його ототожненні з відомими етнонімами. С. Толстов уважав алнукарда містом Янгикент. К. Маккартні називає його угорським (схожої думки дотримувався Д. Паулер). П. Голден ототожнив нукарда з племенем оногурів, точніше зі спотвореною формою етноніма – Onogurda. В. Бейліс та Й. Маркварт запропонували замість нукарда читати ункарда. І. Коновалова стверджувала, що це новгородці. Д. Анікеев ідентифікував баджгурд як башкирів, а нукарда ототожнював з уграми. Н. Каплун запропонувала версію, що башджарт – це башкири, а нукарда – це кангари. Українська дослідниця підтримала думку О. Пріцака про те, що причиною війни між племенами була боротьба за контроль над торговими шляхами. Вона висловила припущення, що контроль печенігів над частиною «Великого шовкового шляху» суперечив інтересам хозар, котрі організували антипеченізьку коаліцію племен.

Частина печенігів відступила на караванний шлях між Волзькою Булгарією та Хорезмом, котрий описав Ібн Фадлан. Т. Левицький та І. Коновалова вважали, що баджгурд – це угорці. На нашу думку, баджна та баджанак – це печеніги, а баджгурд – це угорці. Д. Анікеев висловив гіпотезу, що печеніги воювали проти Візантії 935 р. І. Коновалова датувала його 934 р., тобто часом набігу угорців на володіння ромеїв. А. Бороздіна та В. Бережинський датували похід 934 р. та вважали, що Валандар – це Белград. Повідомлення арабського хроніста про війни двох коаліцій племен не відносились до якогось певного року, а відобразили ситуацію прибуття нових етнічних груп до Європи. Кімаки, карлуки та огузи вичавили з Центральної Азії колишніх господарів степів. Ал-Масуді спрочував процес переселення печенігів та інших народів. Він упустив факт союзу між огузами та хазарами. Також ал-Масуді повідомляв, що баджанак, баджна, баджгард, наукерде – це мусульмани. Печеніги, за свідченнями ал-Бекрі, частково прийняли іслам тільки в XI ст., натомість візантійські та європейські джерела повідомляли про християнізацію печенігів у Візантії та Угорщині. Останні язичницькі пережитки відійшли лише в XIII ст., коли печеніги почали формувати свої церковні громади. Їхні роди Аба та Чабай увійшли до складу угорської аристократії. Оцінка військ у 60 тис. та 120 тис. відповідно – це дуже велике перебільшення⁷.

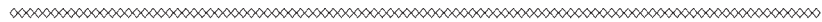
Свідчення ал-Масуді дещо скоротив Ібн ал-Асір. Він повідомляв, що об'єднались кілька тюркських народів, серед яких баджанак, баджна та два інших. Їхній похід, метою якого було названо місто Валандар у землі румійців, датувався 933–934 рр. Тюрки взяли місто в облогу. Арман (Роман Лакапін) для його деблокування відправив велике військо, чисельністю в 12 тис., котре, проте, було переможене. Валандар був здобутий та розграбований. Згодом тюрки рушили на Константинополь і тримали його в облозі протягом 40 днів. Після цього вони й надалі здійснювали набіги на Рум та доходили до ал-Іфранджі. Ібн ал-Асір намагався надати свідченням ал-Масуді більш правдоподібного вигляду, і, дійсно, згадки про походи печенігів на Рум та Іфрандж відповідають реальним походам на Візантію та Угорщину. Військо з 12 тис. румійців набагато більше, імовірно, ніж багатотисячні війська в ал-Масуді⁸.

У «Дивах Святого Георгія» вказано, що 917 р. проти ромеїв воювали парфяни (печеніги), мізи (болгари), турки (угорці). Продовжувач Феофана вказував, що після смерті Симеона турки (угорці) та хорвати готувались напасти на болгар. Він повідомляв, що 934 р. угорці напали на ромеїв та забрали в полон усіх мешканців Фракії. У квітні 943 р. угорці знову напали, але з ними зміг домовитись Феофан Патрикій. Заручники з числа угорських ватажків були запорукою міцного миру. Продовжувач хроніки Георгія Амартола зазначав, що угорці дійшли до Константинополя. За його свідченнями, місія Феофана Патрикія досягла цілі 934 та 943 рр. Про похід угорців проти ромеїв 934 р. повідомляв і Лев Мудрий⁹.

959 р., за інформацією Продовжувача Феофана, турки (угорці) підійшли до Константинополя. Імператор спрямував проти них Пофоса Аргіра з його тагмою, а також стратигів Опсікія, Фракісія, Вукеларіїв. Переслідуючи угорців, ромеї напали вночі на їхній табір та відбили здобич і полонених. Угорці зазнали значних втрат, були вимушені повертатись додому ні з чим. Продовжувач хроніки Георгія Амартола вказував, що на Великдень вдерлись угорці, спустошили Фракію та взяли великий полон. Їхні війська досягли столиці. Проте Пот Аргір зі стратигами Опсікія, Фракісія, Вукеларіїв завдав їм поразки. Лев Диякон повідомляв, що 961 р. Лев Фока воював проти угорців. Він здійснив нічний напад і атакував ворожий табір з трьох сторін. Угорців оточили, і багато з них загинуло. Тільки небагатьом вдалося врятуватися. 970 р. печеніги та угорці згадувалися й у війську Святослава. За свідченнями І. Скіліци та Г. Кедріна, вони билися в авангарді. Лев Диякон згадував про гунів (угорців) у війську русів. У битві при Аркадіополі Варда Склір удаваним відступом заманив печенігів та угорців у пастку. Після 970 р. закінчилась історія навал угорців на Балкани – почалось формування угорської державності¹⁰.

Ш. Кезаї повідомляв, що після війни зі Святополком Моравським угорці воювали проти болгар та взяли великий полон. Зазначалось також, що угорці здійснили ще напади на Італію та після цього воювали проти греків і дійшли до Ідрополя (Адріанополя), а потім – до Константинополя; що Ботонд у битві перемаг грецького гіганта, а згідно з домовленістю ромеї мали сплатити данину.

Ботонд називав себе справжнім угорцем, з усіх угорців – найменшим. За легендою, він мав велику силу. Угорський воєначальник Апор дав йому лопату, якою той вдарив по воротах міста й пробив у них отвір. Ботонд перед поединком вихвалявся, що вб'є грека-гіганта. Після нетривалої боротьби так і сталося. Угорці вимагали данину, але імператор відмовив і розсміявся у відповідь. Вони напали на греків і здобули велику здобич із золота, коштовних каменів, великої кількості худоби. В Ілюстрованій хроніці вказано, що угорці воювали проти болгар і здобули їхні фортеці. Ботонд боровся з греком-гігантом під Константинополем. Повідомлялось, що при Таксоні від набігів угорців стала безлюдною вся Греція. У Будській та Дубницькій хроніках міститься схожа розповідь. А. Бонфіні зазначав, що були спустошені Греція та Македонія. Г. Мюгельн повідомляв, що гуни напали та перемогли болгар. Також зазначалося про бій та спустошення Греції гунами (угорцями)¹¹. В угорській історичній традиції відомості про добу походів є епосом та відповідають свідченнями хронік іноземців. В описі угорських нападів на болгар знайшли відображення події, що мали місце після смерті царя Симеона, а саме хорватські та угорські набіги на кордони Болгарії 927 р.¹²

Вторгнення угорців на Балкани були можливістю поповнити свою казну. У період перебування в Етелькьозі вони напали на ромеїв, болгар, русів та слов'янські племена, тобто практично на всіх сусідів. Їхня участь у болгарсько-візантійській війні кінця IX ст. обумовила зміни в політиці надчорноморського регіону. Альянс між болгарами та печенігами сприяв переселенню угорців до Паннонії та війні з мораванами. Початок цих війн пов'язаний із «завоюванням батьківщини» угорцями. Значну шкоду угорські набіги завдавали й білим хорватам. Війни з мораванами почались при Святополку та закінчились загибеллю Великоморавської держави за правління його синів. Абсолютна більшість імен правителів болгар, слов'ян, волохів в угорських джерелах є вигаданими. Найбільш масштабним був спільний похід угорців разом із печенігами та болгарами проти ромеїв 934 р. Набіги 943 та 959 рр. вони здійснювали з метою отримання данини. Найбільш вдалим з військової точки зору був похід 934 р. у союзі з

болгарами та печенігами проти ромеїв. До 961 р. Візантія вважалась порівняно легкою здобиччю. Угорці користувались тим, що ромеї були зайняті війнами з болгарами та арабами. Поразка від ромеїв 961 р. припинила напади угорців на балканські країни.

¹ *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj-Napoca, 2003; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997.

² *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лондонского музея. – СПб., 1869 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm. – Название с экрана; *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века – до конца X века). – СПб., 1870 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/frame11.htm. – Название с экрана; *Hudud al-Alam.* The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London, 1937. – Chap. 22 [Electronic resource]. – Access mode: <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud2022>. – The name of the screen; *Шараф Заман Тахир ал-Марвази.* Естественные свойства животных. Глава о тюрках // Труды сектора Института востоковедения. – Алматы, 1959. – Т. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Marvazi_Tahir/frame-text1.htm. – Название с экрана; *Марвази Т.* Природа животных // История татар. – Казань, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 707–709.

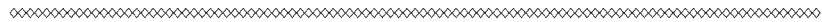
³ *Комар А.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 7. – С. 28–29, 32–34; *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae, 1883. – S. 55–56; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Главы 38, 40 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397; http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399. – Название с экрана; *Spinei V.* Op. cit. – P. 30–33, 39–47, 55.

4 Літопис Попа Дуклянина. – Оттава, 1986. – Параграф XIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Dukljanin/frame.htm>. – Названня с екрана; *Константин Багрянородний*. Указ. соч.; *De Vajay S. Der eintritt des ungarisches stammebundes in die Europäische Geschichte.* – Mainz, 1976. – S. 25–27, 32–33; *Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation // Slavonic and East European Review.* – 2009. – 87 (4). – P. 681–727 [Electronic resource]. – Access mode: <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>. – The name of the screen; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 174–184, 194–197.

5 *Spinei V.* Op. cit. – P. 49, 59–68; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 93–98, 104; *Rady M.* Op. cit.

6 Латински звори за българската история (Унгарски латиноезычни Извори. Ч.1). – София, 2001. – Т. V. – С. 7, 9–11, 73, 76, 84, 90, 95–96, 104–105, 128–129, 178; *Katona-Kiss A.A. Kárpát-medencei bolgar terhoditas a IX században. Történeti észrevételek a régészet türkében // A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve.* – 2009. – XXXI. – Old. 37–46; *Id. Bolgár Kánység és a Kárpát-medence a IX században // Hadtörténelmi Közlemények.* – 2010. – CXIII/1–2. – Old. 168–203, 210–214; *Мельник М.* Візантія і релігійні вірування печенігів // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Дрогобич, 2002. – С. 213–222; Оттон Фрайзингенский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – М., 2010. – Т. 4: Западноевропейские источники [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising_2/text1.phtml?id=12643. – Названня с екрана; *Расовский Д.А.* Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М., 2012. – С. 44–47.

7 *Golden P.B.* The people Nwkrda // *Arhivum Eurasiae Medii Aevi.* – Lisse, 1976. – Vol. 1. – P. 22–34; *Прицак О., Голб Н.* Хазарско-еврейские документы X века / Науч. ред., послесл. и коммент. В.Я. Петрухина. – Москва-Иерусалим, 2003. – С. 140–141, 159–163; *Гаркави А.Я.* Указ. соч.; *Hudud al-‘Alam.* Op. cit. – Chap. 51. [Electronic resource]. – Access mode: <http://odnap1yazyk.narod.ru/hudud2022>. – The name of the screen; *Анікеев Д.О.* Міграція і розселення печенігів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X ст. // Сходознавство. – 2009. – № 48. – С. 9–10; *Канлун Н.М.* Про печенігів багатих та бідних: доля двух гілок одного народу наприкінці IX – на початку XI ст. // Сходознавство. – 2002. – № 17–18. – С. 83–89; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 147–156; Известия ал-Бекри и других авторов о

Руси и славянах. Ч. 1. // Записки Императорской академии наук. – СПб., 1878. – Т. 32. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm>. – Название с экрана; *Расовский Д.А.* Указ. соч. – М., 2012. – С. 93–95; *Мюссе Л.* Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая. – СПб., 2006. – С. 27–41; *Мельник М.* Вказ. пр.; *Uydu Yücel M.* Pechenegs on the Balkans // *The Turks*. – Ankara, 2002. – Vol. 1. – P. 632–633; *Бережинский В.Г., Бороздина А.К.* Военное искусство печенегов. – К., 2010. – С. 52, 54; *Бредихин А.В.* Печенежский союз племен как субъект международных отношений в Восточной Европе во второй половине IX – начале X в. // *Наука, релігія, суспільство*. – 2010. – № 1. – С. 91; *Князький И.О.* Византия и кочевники южнорусских степей. – СПб., 2003. – С. 15–17.

⁸ *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Указ. соч. – С. 149.

⁹ Гръцки извори за българската история. – София, 1964. – Т. V. – С. 168; 1965. – Т. VI. – С. 153; *Продолжатель Феофана.* Жизнеописания византийских царей. – М., 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/TheophCont/frametext64.htm>. – Название с экрана; *Spinei V.* Op. cit. – P. 76–77.

¹⁰ Гръцки извори за българската история. – Т. VI – С. 153; *Продолжатель Феофана.* Жизнеописания византийских царей...; *Spinei V.* Op. cit. – P. 77.

¹¹ Латински звори за българската история... – С. 71–72, 75–76, 83–84, 89–90, 94–95, 103–104, 127–128; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 277–278.

¹² *Spinei V.* Op. cit. – P. 76.